

Åndelige tankstationer

Om kirkebygningers betydning og potentiale i byerne

Abstract:

I dette temanummer adresseres spørgsmålet om kirkernes betydning i og for bysamfund i dag. Hverken i byplanen eller i folks bevidsthed har kirker længere den selvfølgelige placering i centrum, og de står i fare for at blive overset og stemplet som irrelevante blandt byens mange andre tilbud. Men flertallet af alle kirkebygninger er nøje kunstnerisk bearbejdet, og det gør dem i artiklens argumentation til kraftfulde instrumenter. Ved at betragte en række grundtræk ved kirkearkitektur og ved at reflektere over fænomenet 'atmosfære' redegør artiklen for, hvorfor kirkerum med deres arkitektoniske særtræk påvirker os anderledes end byens øvrige rum. De stimulerer tanken til at løfte sig ud over det konkrete og dagligdags og udgør derfor særlige enklaver, der har meget at tilbyde den by, de er en del af.

En by er sammensat af mange typer rum. Der er rum mellem husene, og der er rum i husene. Byens rum er således gader, pladser, parker; kontorer, supermarkeder, caféer, biblioteker, koncertsale. Disse mange rum bruger vi på forskellige måder, og vi påvirkes forskelligt af dem. Til en bys mange typer af rum hører også dens kirkebygninger. Kirkerne kan med god ret betragtes som særlige rum i byen. Der er gennemgående tale om en bygningsgruppe af høj arkitektonisk kvalitet. De er *højkvalitets-rum*, der tilmed ligger i et tæt netværk over hele byen, ja, hele landet; de er som skulpturer at gå ind i og tilbyder fine oplevelser. Navnlig kan de imidlertid fremhæves som særlige rum i byen, fordi de gør noget særligt ved os. De besidder arkitektoniske særtræk, og med disse særtræk påvirker de os på andre måder end byens øvrige rum – pladserne, parkerne, bibliotekerne og caféerne. De tilbyder tanken nogle bestemte muligheder. Hvad er det nærmere bestemt, der kendetegner netop kirkebygninger som rum? Hvad er det faktisk, de gør ved os, og hvilke tankemuligheder er der tale om? I denne artikel vil jeg sætte fokus på kirkebygninger som rum. Derved vil den mere sædvanlige optagethed af brugsaspektet ved kirkerne – kirkerummene betragtet som gudstjenesterum – glide i baggrunden for en stund. Bygningerne er nemlig andet og mere end funktionelle murskaller omkring kirkelige handlinger. De er også *værker* i egen ret.

Førend nogen kirkelig handling går i gang, har kirkebygningen som det *værk*, den er, for længst påvirket os og talt til os – og det gør den med og på sit arkitektoniske sprog af rum, stof og lys.

Når man betragter kirkebygninger som arkitektoniske rum og hævder, at de med deres arkitektoniske særtræk besidder særlige kvaliteter, kan der indledningsvis være grund til at spørge, om det overhovedet lader sig gøre at tale om kirkebygninger som én bestemt type rum? Kirkerne udgør ganske vist en fælles bygningskategori, eftersom de (overvejende) er i brug til samme formål. Ikke desto mindre er de indbyrdes kendetegnet af store arkitektoniske forskelle. Den stort proportionerede middelalderlige domkirke kan adskille sig markant fra eksempelvis byens mindre og mere intimt proportionerede klosterkirke. Under klosterkirken ligger måske en krypt, der nu bruges til særlige andagter. Med sine lavloftede hvælv, sit dunkle mørke og sparsomme eller manglende møblement har krypten en ganske anden arkitektonisk karakter end de lyse kirkesale i både domkirken og klosterkirken. Anderledes igen er byens historicistiske kirkebygninger fra 1800tallet med eklektiske miks af referencer tilbage i kirkearkitekturtraditionen. Atter anderledes er byens moderne kirker, hvor både materialeholdning og formsprog for en umiddelbart betragtning udfordrer den hævdundne kirkebygningstradition. Endvidere skal nutidskirkerne ofte arkitektonisk forholde sig til helt andre omgivelser end de ældre bygninger, eksempelvis indfaldsveje, indkøbscentre eller villakvarterer, og det sætter sig til udtryk i formsproget.

På tværs af store indbyrdes arkitektoniske forskelle i kirkebygningers *udseende* er det imidlertid muligt at pege på nogle gennemgående kirkearkitektoniske 'grundfigurer', formet af bevægelsesforløb, rum, stof og lys. Det er disse grundfigurer eller historisk igen-og-igen repeterede arkitektoniske mønstre, som jeg nu vil stille skarpt på. Det vil jeg, eftersom disse grundmotiver – trods altså deres mange forskellige udseender til forskellige tider – i mit argument tjener det formål at stimulere vores tanke og forståelse til at bevæge sig dybere og højere.

Afsondring

Mange kirkerum har en karakter af at slutte sig relativt tæt om den besøgende, og det har med den arkitektoniske behandling af stof og rum at gøre. Flertallet af alle kirkerum er opført i sten eller tegl. I eksempelvis den middelalderlige kirkearkitektur er murværket ofte kalket eller pudset, men har stadig en stærkt stoflig karakter. I mange moderne kirker er denne stoflighed og

fornemmelse af materiel tyngde ofte fastholdt trods andre tekniske muligheder. De har relativt tykke mure af sten eller en nænsomt bearbejdet stoflighed i tegl- eller betonmurværket, der forstærker indtrykket af dets soliditet. På grund af lysets status i kirkebygninger er murværket i både ældre og yngre kirker ganske vist ofte gennembrudt af vinduer. Disse er imidlertid i de fleste bygninger placeret højt, hvorved gulvzonen, hvor kirkegængerne befinder sig, typisk er lukket for udsyn mod omgivelserne. I det moderne kirkebyggeri er der eksperimenteret med dette hævdundne træk af afskærmning ved kirkearkitekturen. Bygningens lukkethed mod omverdenen er i nogle tilfælde sprængt, f.eks. ved at åbne muren bag alteret eller på skibets ene langside af store glaspartier. Man kan dog observere, at en sådan åbning i rummet ofte er kontrasteret af en tilsvarende tillukning i det øvrige kirkerum; eller man kan observere, at kirkebygningens lukning om sig selv blot er forskudt ud i det rum, den åbner op mod. Man ser således ofte ud i lukkede gårdrum eller afskærmede haveanlæg, hvorved kirkebygningens typiske tilbagetrækning fra de 'profane' omgivelser er opretholdt. Kirkegængernes mere eller mindre radikale afsondring fra 'verden' er altså et arkitektonisk grundmønster i kirkearkitektur, og med dette greb kan bygningsværkerne fremme en fornemmelse i den besøgende af både fysisk og mental afstand til omgivelserne uden for kirken: til byens mylder og urbane puls. Med arkitektoniske midler kan mange kirkerum på denne måde befordre en mulighed for at trække sig fra den udadvendte opmærksomhedsform, som byen med dens puls nemt fremkalder, og kan til gengæld stimulere en mere fokuseret opmærksomhed.

Denne håndsrækning til den ankommende til at foretage det, man kan kalde et 'mentalt gearskifte', er i de fleste kirkebygninger forberedt arkitektonisk allerede ude på fortovet. Et gennemgående træk ved de fleste kirkebygninger er således, at overgangen mellem gaden og kirkebygningen er nøje bearbejdet arkitektonisk. Den er markeret som en tærskel. Det kan være i form af trapper, der fører op til kirkebygningen, portaler der markerer indgangen til bygningen, tunge overdimensionerede døre mv. Dertil kommer, at man i de færreste kirkebygninger træder direkte ind i gudstjenesterummet, men derimod ind i våbenhuse eller foyerer og så først herpå gennem endnu et sæt porte eller døre ind i selve kirkerummet. I iagttagelsen af den ældre kirkearkitektur har flere moderne kirkebyggere bemærket denne konsekvente markering af forskellige 'zoner' fra omgivelserne ind i kirkerummet; og de har også givet udtryk for deres opfattelser af, hvad sådanne arkitektoniske zoner eller tærskelmotiver rent faktisk gør ved os. I

den toneangivende tyske kirkearkitekt Rudolf Schwarz' opfattelse (1897-1961) er sådanne måske lidt undselige motiver endog meget betydningsfulde, uagtet at vi ikke nødvendigvis opfatter dem bevidst. Det er de i hans udlægning, fordi de påvirker den ankommende i retning af at sætte tempoet ned og rette opmærksomheden mod det sted, han eller hun er på vej hen. En mulighed, som den ankommende kan gribe – eller ignorere (Kristensen 2004, 86). Også de danske kirkearkitekter Johannes og Inger Exner har bemærket og selv nyfortolket den middelalderlige danske kirkearkitekturs tærskelmotiver ud fra en fornemmelse af, at de bevirker en vigtig "omstilling" i den enkelte – en omstilling fra en mere spredt hverdagsbevidsthed til en åbenhed og parathed over for dét, man med Johannes Exners ord skal til at "opdage" under handlingerne inde i kirkerummet (Marschner 2018, 81). Sammen med disse arkitekter peger jeg således på, at kirkebygninger med arkitektoniske midler kan stimulere et skift til en lidt anden og dybere form for tankevirksomhed. Kirkebygninger besidder gennemgående en række typiske arkitektoniske træk, der påvirker os i retning af at slippe hverdagens myldrende og diffuse tankerækker, og som i stedet fremmer den mere rolige, kreative og inspirationsåbne eftertanke. De befordrer, at vi bringes i en tilstand, hvor vores sind og tanker åbner sig for et 'mere'. En tankeform og en sindstilstand, der ikke levnes de bedste betingelser af byens mange ydre stimuli.

Stoflig tyngde og monumentalitet

Den aktive påvirkning af den besøgende, der kan udgå fra arkitekturen, gør sig ikke kun gældende for indgangspartierne; den kendetegner også kirkerummene og hér endda i intensiveret grad. Det har de fleste af os erfaret for længst. Hvem har nemlig ikke fornemmet, at kirkerum vitterlig gør noget særligt ved os? Igen kan det være svært at sige noget entydigt om kirkerum – og så alligevel ikke. For til den gennemgående karakter af rumlig omslutning og afsondring ved kirkerum, der netop er blevet beskrevet, hører et andet og stort set konsekvent anvendt arkitektonisk træk: de relativt høje lofter i kirkerum. I nogle bygninger rejser hvælvene sig himmelhøjt over én; andre er knapt så højloftede. Uanset den præcise loftshøjde er de fleste kirkerum proportioneret således, at de sprænger den menneskelige skala – og det er dén sprængning, snarere end det præcise antal meter til loftet, der er betydningsfuld for oplevelsen af at være i kirkerummet. I kirkerum sidder vi således typisk relativt tæt omsluttet rent fysisk og samtidig med langt mere rumhøjde over os, end vi er vant til. Mange har givet erfaret, hvordan det spontant kan få tankerne til at løfte sig op over

hverdagen og dens gøremål. Afhængigt af det enkelte bygningsværk kan denne 'cocktail' af rumlig tyngde og kraftig opadstræben, der er så karakteristisk for kirkebygninger, nemt vække en ret konkret fornemmelse af at være omsluttet af 'noget større'.

Transcendent lys

En afgørende komponent i kirkebygningers evne til at påvirke os dybt er den intense arkitektoniske behandling af dagslyset, som vi finder i snart sagt alle kirkerum fra de tidlige kristne kirker til nutiden. I måden, hvorpå lyset hentes ind i kirkerummet, er det således bearbejdet til at fremstå anderledes og mere intenst end dagslyset uden for kirkerummet. Som noget fælles for stort set alle kirkebygninger hentes dagslyset således ind i bygningen fra højtsiddende lyskilder. Alene det at lyset falder ned i rummet oppefra kan medvirke til at skabe en fornemmelse i os af, at det har et guddommeligt udspring eller rummer en slags nærvær af 'noget højere'. Dagslyset i kirkebygninger er på denne måde ofte bearbejdet, så det har en diffus og transcendent virkende karakter. Foruden ved sit lodrette indfald opnår lyset en sådan karakter, når det passerer gennem eksempelvis glasmosaikker, når det er hentet indirekte ind i rummet, når det falder på kalket murværk, hvad der giver lysets refleksion en særligt blød karakter, eller når det hentes ind i bygningen fra flere verdenshjørner. Lyset er utallige gange – både historisk og i nutiden – blevet fremhævet for dets evne til at lade os fornemme et 'mere'. Det kan som intet andet fysisk stof assistere vores tanker ud over det konkrete og lade os føle et nærvær af en højere kraft.

Nu er det jo ikke kun kirkebygningers lys, der kan påvirke os så kraftfuldt. Sollyset kan, når det trænger ned mellem byens huse eller parkens træer som tætte stråler, også øve denne virkning på os. Spontant kan vi ved indtrykket af sådanne intense lysvirkninger gribes af fornemmelser af betydningsfylde, af et 'mere'. Jeg vil mene, at netop sådanne menneskelige grunderfaringer leverer afgørende kreative impulser til sakralarkitekturen. Over århundreder er der i al fald netop udviklet et arkitektonisk formsprog, der på det mest indgående intensiverer lysets kraft og derigennem lægger optimalt til rette for, at vi i kirkerummet kan fyldes af sådanne fornemmelser af et 'mere' og bringes ind i mere åbne sindstilstande. Intet kirkerum kan gennemtvinge, at vi føler et nærvær eller åbner os for det, der er større end os selv, men med sine kraftfulde rum- og lysvirkninger kan det skabe intensiverede muligheder for, at det sker.

Atmosfærer i kirkerum

Ud fra et nærperspektiv på hvad der kendetegner kirkebygninger som rum, fremhæver jeg dem altså som *aktive* i en eller anden forstand. Jeg fremhæver dem som *instrumenter*, der – i den udstrækning vi hengiver os til dem – kan fremme bevidsthedstilstande af ro og fokus og potentielt vækker erfaringer af et 'mere'. Erfaringer, der på afgørende vis kan give fylde og konkretion til vores forståelse af Gud. Det vender jeg tilbage til. At det trods arkitekturens uomtvistelige materialitet faktisk kan give mening at betragte rum som aktive underbygges af den tyske filosof Gernot Böhme (f. 1937). Han har skænket begrebet 'atmosfære' filosofisk opmærksomhed (Böhme 1998b; Böhme 2013) og har med denne tænkning meget at tilbyde vores forståelse af kirkearkitektur.

At kirkerum ofte har en særegen atmosfære vil mange kunne nikke genkendende til. Når vi imidlertid skal definere nærmere, hvad atmosfære er, eller hvad det gør ved os, kommer vi til kort. For hvad er atmosfære? Atmosfærer har ifølge Böhme på én og samme gang objektiv og subjektiv karakter. På den ene side formes de af bestemte kvaliteter ved rum, ting eller mellem mennesker; på den anden side får de først egentligt liv, når de giver sig til kende i os som bestemte følelser eller fornemmelser. Vi kan således fornemme den opløftede atmosfære en sommermorgen eller den lidt 'indadvendte' eller melankolske stemning i høje mørke granskove; og vi kan i øvrigt være *enige* om at fornemme sådanne stemninger. De er altså udprægede 'mellem-fænomener', skriver Gernot Böhme (Böhme 1998b, 112). De kommer til syne i en delt virkelighed mellem os og vores omgivelser, og dermed synliggør de i øvrigt også netop det, at vi påvirkes indgående af vores omgivelser, herunder af de rum, vi befinder os i.

Netop kirkearkitektur har i Gernot Böhmes pointering udviklet sine egne helt karakteristiske og meget kraftfulde atmosfærer (Böhme 1998a, 85-104). Med udgangspunkt i de storladne gotiske katedraler peger han således på, hvordan kombinationen af eksempelvis stenmaterialets omsluttende karakter, rummets akustiske forhold og kontrasten mellem gulvzonens tusmørke og det diffuse lys, der stråler ned i mørket, kan bevirke kraftfulde atmosfærer (dvs. rumligt afledte følelser og fornemmelser i den enkelte) af eksempelvis at være bjærget i det store rum, af at fornemme sig selv som lille i forhold til noget større, af lyset som nærværet af et 'noget' eller 'nogen', af opløftelse mod lysets kilde mv. I sin tænkning om kirkearkitektoniske atmosfærer gør Böhme opmærksom på, at sådanne atmosfærer (eller sagt

med K. E. Løgstrup, en sådan *stemthed*) i os vækkes på et førsprogligt plan. De opleves spontant som nogle bestemte følelsesmæssige tilstande – tilstande, der altså så at sige 'melder sig indefra' som vægtige og konkrete fornemmelser, og som vi derpå uvægerligt bearbejder refleksivt og fortolker.

Sådanne overskridende erfaringer – sådanne fornemmelser af et 'mere', af fylde eller af at være en del af større betydningssammenhænge – kan for nogle have en åben og religiøst udefineret karakter, og for andre være religiøst tonet. Uanset karakteren for den enkelte, så udgør sådanne oplevelser vigtige "erfaringer af merbetydning" (Jørgensen 2014, 23) og kan overhovedet opøve vores sans for, at tilværelsen kan åbne sig i et 'mere'. For det religiøse liv kan sådanne erfaringer være en væsentlig dynamo. Fornemmelser af (guds)nærvær, af omslutning og opløftelse, af at stå i relation til noget større mv. – fornemmelser af en art, som kirkerum er specialdesignet at vække i os – kan give religiøse forestillinger liv og tyngde og hjælpe til at binde dem sammen med ens eget liv. De kan konkretisere det abstrakte religiøse sprog og løfte udsagn om eksempelvis Guds nærhed, uudgrundelighed, kærlighed osv. ud af postulatets region og ind dér, hvor de har relevans og konkret betydning for den enkelte. K. E. Løgstrup skulle i den forbindelse have sagt, at vi ikke kan tilegne os nogen egentlig forståelse af noget, hvis vi ikke også føler noget. Ad den vej kan kirkebygninger være med til at anspore tro. Gennem de fornemmelser, de kan vække i os, fungerer de instrumentalt i at forny og videreudvikle vores forestillinger om det ubegribelige – om Gud. I et gensidigt udviklingsforhold kan verbal kristendom for sin del udgøre en vital fortolkningsressource i relation til sådanne arkitektonisk genererede mererfaringer: den kan udvikle dem og tilføre dem mere kompleksitet og forståelsesmæssig dybde.

Som de fleste af os selv har erfaret, og som det delvis allerede er blevet berørt i artiklen, er kirkerum naturligvis ikke de eneste steder, der kan stimulere sådanne åbninger, og hvor vi kan gøre magtfulde erfaringer af et 'mere'. Naturen udgør vel her et særligt potent 'rum'. Havet, bjergene, de udstrakte vidder og nattehimmels åbne kig ud i universet kan som intet andet give os fornemmelse af at være små i relation til noget større, af at være del af større sammenhænge. Naturen kan som intet andet give os den ro og "omstilling", jf. Exner, der bryder hverdagsbevidsthedens diffuse tankestrømme og åbner den kreative og inspirationsåbne eftertanke. Men der er langt til den store natur inde i vores byer.

Uden at miste blikket for hver enkelt kirkebygningens individuelle særtræk peger jeg på, at kirkearkitektur qua sine karakteristiske særtræk gennemgående imiterer træk af de store landskabsrum: vejen, jorden, himmelrummet, lyset. De er så at sige en kondensering af den store natur i arkitektonisk form. Ligesom naturen gør det, placerer kirkerum os i 'det større', og kvalitativt kan de derfor noget af det samme, som naturen kan. De 're-præsenterer' i den forstand vidderne, bjergene og himmelrummet inde i byen. Rent arkitektonisk har kirkerne dermed et potentiale, som ikke mange andre steder i byen har. Med de kraftfulde fornemmelser af 'det større', som kirkebygninger kan vække i os, kan de udgøre erfaringsrum, der åbner os, vitaliserer os og potentielt forvandler os.

Som de potentielle fornyelses- og forvandlingskilder, de er – både af den enkelte og af de fællesskaber, der bruger bygningerne – kan vi bruge vores kirkebygninger mere fokuseret, end vi generelt gør det i dag. Nogle fælles retningslinjer for, hvordan vi kan udnytte det instrument, kirkebygningerne udgør, gives nok ikke, for nye initiativer må bedst springe ud af de specifikke kvaliteter, den enkelte kirkebygning besidder som værk og desuden af de menneskelige ressourcer, der er tilstede i og omkring de enkelte kirker. Trods de atmosfæremæssige fællestræk, som artiklen har skitseret, stemmer kirkebygninger os også forskelligt. Nogle sogne har fundet ud af at udnytte deres kirkes arkitektoniske kraft til 'Natkirke', mens andre kirkebygninger viser sig perfekte som laboratorier for eksperimenter med såkaldt kirkedans (liturgisk dans) og andre igen som særligt givende for udvikling af gudstjenestens musik. Fælles for sådanne initiativer er, at kirkerummet bruges innovativt, legende og nysgerrigt – både uden for og i relation til almindelige gudstjenester.

Hvorfor ikke i højere grad udnytte kirkerummene som de instrumenter for refleksion, som de gennemgående er? 'Brande' dem som åndelige tankstationer i byen, også for folk, der ellers ikke kommer i kirken? Guide folk til, hvordan man kan bruge kirkerne som meditationsrum? Igen afhængigt af det enkelte kirkerums specifikke kvaliteter kan sådanne meditationer antage mange former. For imidlertid netop at udnytte arkitekturens potentiale kan man indledningsvis guide de besøgende til at gå omkring i rummet og 'indtage' det; fornemme rummet og dets stemninger, betragte lyset, fornemme akustikken osv. Det åbner en ny mulighed for, at kirkerummene annekteres mere grundlæggende af både kirkevante og kirkefremmede. Det giver folk

en mulighed for at vokse sammen med kirkerummet på en ny måde, måske oparbejde egen erfaringer i rummet og derigennem gøre det til deres eget. Og når nu kirkerne netop ligger som høj kvalitetsrum over hele byen, hvorfor så ikke i fællesskab markedsføre byens kirker som et netværk af åndehuller? Som pilgrimsdestinationer eller særlige celler – hver især med optimale muligheder for fordybelse, men også med individuelle kvaliteter, der kan opdages? Kirkerum er brugsrum, men de er også *kunstværker*. Med denne dobbelte identitet har de meget at tilbyde den by, de er en del af.

Litteratur:

Böhme, Gernot 1998a: *Anmutungen: über das Atmosphärische*. Arcaden. Ostfildern vor Stuttgart: Edition Tertium.

Böhme, Gernot 1998b: "Atmosphäre als Begriff der Ästhetik / Atmosphere as an Aesthetic Concept". I *Daidalos* 68. Berlin.

Böhme, Gernot 2013 (2006): *Architektur und Atmosphäre*. 2. oplag. München: Wilhelm Fink Verlag

Jørgensen, Dorthe 2014: *Den Skønne tænkning: veje til erfaringsmetafysik – religionsfilosofisk udmøntet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

Kristensen, Peter Thule 2004. *Det sentimentalt moderne: romantiske ledemotiver i det 20. århundredes bygningskunst*. København: Kunstakademiets Arkitektskole.

Marschner, Line 2018: *Kirkearkitektur som erkendelsesvej. En undersøgelse af kirkebygningers autonomi belyst gennem arkitekterne Johannes og Inger Exners kirkebygninger*. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.